

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/68046>

Please be advised that this information was generated on 2019-06-17 and may be subject to change.

In vergadering bijeen

Rituelen, symbolen, tradities en gebruiken in de Tweede Kamer

Carla van Baalen en Anne Bos¹

Iedere werkdag, 's ochtends om zeven uur, direct na het openen van de gebouwen van de Tweede Kamer, loopt een van de beveiligingsbeambten naar de hal bij de ingang van de Oude Zaal aan het Binnenhof. Hij houdt stil bij het nationale monument 'Erelijst van Gevallen', waar de Nederlanders worden herdacht die in de Tweede Wereldoorlog omkwamen in het verzet, de koopvaardij, de landmacht, de marine en in Nederlands-Indië. In een schrijn ligt een van de vijf boeken met de 18.000 namen van de slachtoffers. Het boek ligt opengeslagen; 24 gekalligrafeerde namen zijn zichtbaar. De beveiligingsbeambte trekt witte handschoenen aan. Voorzichtig tilt hij de kap van de schrijn op. Hij slaat een bladzijde om en sluit de kap.²

Het Nederlandse parlement, bestaande uit een Eerste en een Tweede Kamer, is bijna twee eeuwen oud. Zoals alle oude parlementen kent ook het Nederlandse diverse tradities en gebruiken. Een voorbeeld daarvan is deze herdenking van oorlogsslachtoffers. Ook de aanbidding van de Miljoenennota en de rijksbegroting aan de Tweede Kamer kan tot de tradities worden gerekend. Ieder jaar op de derde dinsdag van september, Prinsjesdag, komt de minister van Financiën met een speciaal voor die dag ontworpen koffertje naar de plenaire zaal. Het koffertje, dat gemaakt is vanivoorkleurig geitenperkament en van binnen is bekleed met Thaise zijde, draagt in vergulde letters het opschrift 'Derde dinsdag in september' met daarboven het Nederlandse wapen. De stukken in het koffertje worden bijeengehouden met een oranje lint.³ Het was minister van Financiën Pieter Liefstinck die in 1946 deze 'koffertjes-traditie' invoerde, waarschijnlijk om het aanbieden van de begroting wat meer cachet te geven. Hij had het idee afgekeken van de Engelsen die het gebruik al sinds 1850 kennen.⁴

Uiteraard is het niet de bedoeling van het onderhavige artikel om de ontwikkeling van twee eeuwen parlementaire tradities in kaart te brengen – daarmee zou een heel boek te vullen zijn – maar wel om nu eens vanuit die specifieke belangstelling naar de Tweede Kamer anno 2008 te kijken. Welke symbolen, gebruiken, tradities en wellicht zelfs rituelen zijn zichtbaar als de Kamer in vergadering bijeen is en wat betekenen ze: zijn zij min of meer eenvoudig vanuit praktisch nut te verklaren of hebben zij een diepere of hogere betekenis?

In Nederland is nog weinig onderzoek gedaan naar tradities en rituelen in het eigen parlement. Inspiratie voor onze aanpak hebben we dan ook vooral gezocht in buitenlandse literatuur. Wetenschappers in onder meer de vs, het Verenigd Koninkrijk, de Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk en Hongarije hebben al wel het nodige pionierswerk in hun parlementen verricht.⁵ Zo boekte de Britse politiek antropologe Emma Crewe fraaie resultaten bij haar onderzoek in het Hogerhuis.⁶ Ze had toestemming gekregen om twee jaar lang vrijwel alle vergaderingen, ook de beslotene, bij te wonen en om overal rond te lopen. Crewe wilde weten

hoe de Lords zich de ontelbare, meest ongeschreven regels eigen maakten, op welke manier zij de *do's* en *don'ts* ontdekten. Ook wilde ze weten waarom al die oude gebruiken en rituelen, waarvan het Hogerhuis bol staat, intact bleven terwijl er wel degelijk flinke kritiek op was.

Geïnspireerd door Emma Crewe probeerden ook wij door te dringen in het parlement zelf, om een beperkte aanzet te maken met een dergelijk onderzoek. We schreven een brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer en kregen tot onze voldoening toestemming om in de grote vergaderzaal zelf onderzoek te doen. We besloten omwille van de tijd de commissie- en de fractievergaderingen niet bij dit onderzoek te betrekken. We zijn ons ervan bewust dat we maar een klein deel van de Tweede Kamer onder de loep hebben genomen. Een groot deel van de werkzaamheden vindt immers plaats in commissievergaderingen. In totaal hebben wij in de periode april-juli 2008 negen dagen doorgebracht in de plenaire zaal. Voor parlementair-historici een bijzondere ervaring, niet alleen om in levenden lijve aanwezig te zijn bij de te onderzoeken 'gebeurtenis', maar ook om gebruik te maken van de ons niet geheel vertrouwde methodiek van de antropoloog. De ogen wijd open (wat gebeurt hier allemaal?) en de pen in de hand (om al het opmerkelijke op te schrijven) – zo zijn we te werk gegaan.⁷

In het eerste deel van het artikel gaan we in op zaken die direct in het oog springen als men rondkijkt in de Kamer, zoals symbolen en kleding, in het tweede deel richten we de aandacht meer op de vergaderingen zelf. Wat valt op aan een Kamer die officieel in vergadering bijeen is? Welke rituelen kent zij? Welke vergaderdiscipline? En hoe is de sfeer in een vergaderende Kamer?

De vergaderzaal en de symbolen

Op dinsdag 15 april 2008 betraden we voor het eerst de 'heilige grond': het groene tapijt van de vergaderzaal, en namen we plaats in de loge van de voorzitter, direct achter de blauwe stoelen van de SP-fractie.⁸ We zaten in de achterste ring van de halfronde theateropstelling; in vergelijking tot de Kamerleden zaten we het verst van de voorzitter af, maar dichtbij genoeg om ons direct betrokken te voelen bij wat er gebeurde. De zaal lijkt vanuit die positie veel kleiner dan op televisie of vanaf de bovengelegen publieke tribune. De vergaderzaal, sinds 1992 in gebruik,⁹ doet modern en een tikkeltje steriel aan. Weliswaar verbeelden de stoelen, het tapijt en het plafond het Hollandse landschap: de stoeleuning in de vorm van een tulp, het groene tapijt (gras) en de blauwgrijze zoldering (de Hollandse lucht), maar het is allemaal niet erg in het oog springend. Afgezien van de bodebankjes staan alle zitplaatsen onafhankelijk van elkaar. De zaal heeft iets weg van een theater, hij loopt licht af naar het 'toneel', waar het spreekgestoelte en de interruptiemicrofoons staan. In die leeuwenkuil staat ook het 'rostrum', de verhoging waar de voorzitter en de griffiers zetelen. Daar schuin tegenover bevindt zich 'vak K', het vak van de leden van het kabinet. In het midden staat het 'stenografentafeltje', waar de medewerkers van de Dienst Verslag en Redactie werken. Het beste overzicht hebben de Kamerleden vanaf het spreekgestoelte én de voorzitter vanaf de voorzittersstoel. Tegen de achterwand van de zaal bevinden zich reusachtige abstract geschilderde wandpanelen die het theatrale effect van de zaalindeling versterken.¹⁰

Onze stoelen waren even groot en even blauw als die van de Kamerleden maar droegen niet het symbool met de leeuw met het kroontje, dat strikt is voorbehouden aan de volksvertegenwoordigers. Ook de stoelen van de griffie, geplaatst ter linker- en rechterzijde van de voorzitter, hebben dat symbool niet. Afgezien van het wapen op de stoelen zijn de symbolen dun

gezaaid. Opvallend is dat er niets herinnert aan het roemrijke verleden van Nederland, bijvoorbeeld aan de zeventiende eeuw toen het land met zijn voc wereldzeeën bevoer en tot de invloedrijkste ‘naties’ behoorde. Evenmin is er het nationale symbool bij uitstek te bekennen: de vlag. Elders in het gebouw zijn er, met enige moeite, twee exemplaren te vinden: in de grote hal (de Statenpassage) bevindt hij zich hoog aan het plafond – opgerold als onderdeel van een kunstwerk van Auke de Vries – en in de hal die toegang geeft tot de oude vergaderzaal staat een vlag, voorzien van lauwerkrans, naast het monument ‘Erelijst van Gevallenen’. Een portret van de koningin, in alle overheidsgebouwen van Aalburg tot Zwolle prominent aanwezig als ‘symbolisch ornament van de eenheid en grondslag van de staat’, ontbreekt in de vergaderzaal.¹¹

‘Tijd’ speelt een belangrijke rol in de Kamer. Dat merken we niet alleen door te luisteren naar de voorzitter, die sprekers dikwijls op het verstrijken van de minuten wees, het is ook te zien. Er hangen twee grote klokken aan weerskanten van de zaal, goed zichtbaar voor met name de sprekers. Op het blad van het spreekgestoelte zit een paneel waarop is af te lezen hoeveel spreektijd er nog is. Als de spreektijd bijna om is brandt een wit lampje, is de spreker door zijn tijd heen dan springt het rode lampje aan. Bij de voorzittersverhoging, het al genoemde ‘rostrum’, hangen twee scheurkalenders. Tijdens avondvergaderingen scheurt een Kamerbode stipt om middernacht een blaadje af.

Op tafel voor de voorzitter ligt het onmisbare werktuig om een vergadering te leiden: een hamer. Door zijn ronde vorm lijkt deze hamer van een afstand meer op een gootsteenontstopper dan op timmermansgereedschap. De griffier zit rechts naast de voorzitter, een beetje verscholen achter een boekenrij. In die rij bevindt zich niet alleen de Grondwet en andere wetboeken, het *Reglement van Orde* en het *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, maar er staan onder meer ook twee bijbels en een koran.¹² Sommige boeken, zoals het *Reglement van Orde*, zijn van direct praktisch nut, de religieuze boeken hebben daarnaast ook een symbolische waarde. Eigenlijk zijn er maar drie zichtbare en opvallende symbolen: de verhoogde stoel van de voorzitter die duidt op diens bijzondere status, de reeds vermelde afbeeldingen van leeuwen op de zetels van de Kamerleden en de versierselen op de pakken van de Kamerbewaarder en -bodes.

De bodes: postbodes en ordebewakers

Een opvallende verschijning in de plenaire zaal is de Kamerbewaarder. Gekleed in rokkostuum of mantelpak met een oranje sjerp en een bodebus¹³ houdt de Kamerbewaarder alles nauwlettend in de gaten en coördineert hij of zij de werkzaamheden van de Kamerbodes. Ook de bodes dragen een uniform, iets soberder dan dat van de Kamerbewaarder, geen rok maar wel een pak met versierselen, bodebus en kettingen. Meestal staan er drie bodes op de vloer, die zich strategisch opstellen om briefjes door te geven van bewindslieden naar Kamerleden en vice versa, en om de teksten van moties bij sprekers op te vangen en onmiddellijk te kopiëren. Kamerleden mogen niet zelf teksten van moties aan een minister overhandigen: alle papieren post gaat via de bodes.

Daarnaast bewaren de bodes orde en rust bij vergaderingen. Soms worden ze zichtbaar aangestuurd door de voorzitter, dikwijls nemen ze zelf het initiatief om ervoor te zorgen dat de Kamer het decorum eerbiedigt. Als Kamerleden wat al te luidruchtig zijn op de wandelgang grijpen de bodes discreet in. Leden die al te opzichtig de krant lezen kunnen ook rekenen op een vermaning. Door op het gedrag van de bodes te letten werden we ons vele

regels gewaar. Zo zagen we hoe een cameraman die even dacht te kunnen uitrusten op het bodebankje achter het kabinetstafel onmiddellijk beleefd doch dringend werd verzocht weer te gaan staan. Ook zien de bodes erop toe dat de zicht- en looplijnen van bewindslieden en Kamerleden door niemand van personeel of media worden doorkruist. De bodes houden zich ook niet langer dan noodzakelijk in het blikveld van een camera op; ze zijn waar mogelijk onzichtbaar voor de televisiekijker.¹⁴ Een andere taak van de bodes is de voorzitter en de gasten van de Kamer van iets te drinken te voorzien. Bewindslieden worden in de Kamer als gasten beschouwd.¹⁵ Gewone Kamerleden mogen in de plenaire zaal niets consumeren. Bij een lang debat piepen zij er soms even tussenuit om in het ledenrestaurant een kop koffie te halen of ze laten, wanneer ze niets willen missen, een medewerker net buiten de zaal een glas water brengen. Als Kamerleden plaatsnemen in vak K, het kabinetstafel, worden ze – zichtbaar tot hun genoegen – als gasten behandeld. Dat komt voor als ze deel uitmaken van een speciale commissie, zoals dit jaar de commissie-Dijsselbloem, of wanneer een lid een initiatiefwetsontwerp verdedigt. Voor alle aanwezigen geldt de ongeschreven regel dat er niet mag worden gegeten in de zaal, zelfs geen koekje.¹⁶ Eten in de vergaderzaal zou de waardigheid van het parlement niet ten goede komen.

*Voorzitter Gerdi Verbeet (rechts) en griffier Jacqueline Biesheuvel
krijgen koffie van Kamerbode Bertus van Leeuwen
[Foto: WFA – Frank van Rossum]*

Openbaarheid

Ondanks de ingewikkelde en tijdrovende veiligheidsprocedures wordt de publieke tribune, zeker tijdens het vragenuurtje op dinsdagmiddag, goed bezocht. Het is een komen en gaan van groepen bezoekers uit binnen- en buitenland, van schoolkinderen tot senioren, die de Nederlandse politiek van dichtbij willen bekijken. Soms is het rustig, vooral als er technische

onderwerpen op de agenda staan waarbij alleen de vakspecialisten van de fracties de sprekerslijst hebben getekend. Dan kijken dikwijls alleen enkele lobbyisten vanaf de tribune toe. De afstand tussen publiek en de Kamer is klein, tussen de publieke tribune en de zaal zit bijvoorbeeld geen glazen plaat. Cameralieden en fotografen hebben beperkt toegang tot de zaal en zijn aan regels gebonden, zo mogen ze geen microfoons gebruiken en niet achter het kabinetsvak gaan staan.¹⁷ Opvallend is wel dat fotografen vlak achter de voorzittersstoel gingen staan om vanuit die positie foto's te maken. Verschillende vaste camera's, aangestuurd vanuit de regiekamer in de perstoren, registreren de vergaderingen, niet alles hoeft dus 'vanaf de schouder' te worden gefilmd. De schrijvende pers mag niet in de zaal komen; voor dagblad-journalisten zijn op de publieke tribune, op de eerste rij, bankjes gereserveerd.

Kleding

Veel uiterlijk vertoon van afkomst en status lijkt niet te passen bij de Nederlandse cultuur. In het parlement zijn desondanks wel subtiele verschillen in kledingkeuze waar te nemen, die niet alleen te maken hebben met de persoonlijke smaak van de desbetreffende politicus maar ook met welbewuste *imagebuilding*. Zo droeg kandidaat-voorzitter Diederik Samsom op de dag dat de PVDA-fractie een nieuwe voorzitter koos een rood colbert. Bas van der Vlies zal zijn zwarte pak niet gauw vervullen voor een kleurige variant. Hans Spekman heeft inmiddels zoveel commentaar gehad op zijn boezeroens dat het onmiddellijk zou opvallen als hij iets anders droeg. Het merendeel van de mannelijke Kamerleden draagt een colbert, al dan niet met een stropdas, voor de vrouwen is een jasje met broek of rok favoriet. Lang niet iedereen wenst zich te conformeren aan de meerderheid, Krista van Velzen (SP) draagt bijvoorbeeld graag een capuchontrui en Tofik Dibi (GroenLinks) houdt van t-shirts met een opzichtige opdruk. Vrijtijds-kleding en kostuums liepen kriskras door de fracties heen, alleen bij het CDA zagen we geen spijkerbroeken.

Kamervoorzitter Gerdi Verbeet meldde ons toen we naar de kledingcode in de Kamer vroegen dat ze soms 'van balzaal tot camping' in de zaal heeft zitten.¹⁸ Van haar hoeven de leden geen reprimandes te verwachten: 'Er is altijd een ontwikkeling in de kledingstijl geweest. Ook in dit opzicht is de Tweede Kamer een spiegel van de tijd. Ieder mag zelf bepalen wat hij draagt.' Zelf ondervond ze kritiek van haar partijgenoten. Ze vonden haar *image* te netjes: 'Parelkettingen horen niet in de PVDA.' Nog diezelfde middag heeft ze toen een tweede parelketting gekocht en een mailtje in de fractie rondgestuurd: 'Om de tegenstander op het verkeerde been te zetten, zal ik voortaan elke dag parels dragen!'

Kantoorruimte

Wellicht het meest opvallende voor een toeschouwer van een vergaderende Tweede Kamer is de geringe oplettendheid van de leden. Het maakt daarbij niet uit of de vergadering voltallig is of dat de zaal maar voor een klein deel is gevuld. Maar het valt natuurlijk wel extra op bij een volle zaal; dit is iedere week op dinsdagmiddag het geval, wanneer het wekelijkse vragen-uurtje aan de gang is. Veel Kamerleden zijn dan aanwezig. Het vragen uur wordt rechtstreeks op televisie uitgezonden en biedt de leden dus een uitgelezen mogelijkheid om volop in de schijnwerper te komen, om de aandacht op zich gevestigd te krijgen met een aan de actualiteit ontleende vraag.¹⁹ De minister die het onderwerp in portefeuille heeft is aanwezig en geeft

direct antwoord. Elke fractie wil ook graag dat haar leden present zijn opdat de kijkers thuis geen verkeerde indruk krijgen en zouden denken dat het onderwerp de desbetreffende fractie niet interesseert.²⁰

Als het vragenuur begint, steevast om 14.00 uur, stroomt de Kamer langzaam vol. Maar er lijkt weinig aandacht te zijn voor de collega-Kamerleden die de vragen stellen en evenmin voor de bewindslieden die antwoorden geven. Sommige Kamerleden zitten zelfs met de rug naar het spreekgestoelte en de aanwezige ministers of staatssecretarissen toe. Ze praten en lachen met elkaar, zitten te lezen, versturen sms'jes, lopen rond.²¹ Als het rumoer al te gortig wordt grijpt de voorzitter in. Maar ook tijdens een 'gewoon' debat waarbij alleen de woordvoerders over het aan de orde zijnde onderwerp aanwezig zijn – doorgaans circa tien leden, van elke fractie één – aangevuld met nog een handvol andere Kamerleden, springt in het oog dat de parlementariërs doorgaans met hun aandacht niet bij het debat zijn. Natuurlijk is het niet ongebruikelijk dat een lid, nadat het zijn zegje heeft gedaan, aandachtig het debat blijft volgen, maar nog vaker komt het voor dat hij of zij daarna gaat rondlopen, zitten schrijven, overleggen of sms'en.

Aanvankelijk maakte het gedrag van de Kamerleden op ons een nogal vreemde indruk²², maar geleidelijk, naarmate we zelf vaker in de vergaderzaal zaten, groeide ons begrip. De vergaderingen zijn lang en taai; vaste pauzes zijn er niet. Tussen het gelach en gepraat door wordt er hard gewerkt. Sommige leden werken zich tijdens de uren lange debatten door stapels dossiers heen, overleggen via moderne hulpmiddelen zoals blackberry en mobiele telefoon met fractiemedewerkers en fractiegenoten, doen rondjes door de zaal om steun te zoeken voor een motie, of bereiden hun bijdrage aan het debat voor. Met andere woorden, de vergaderzaal doet ook dienst als werkruimte; naast politieke arena is de Kamer ook een kantoortuin.

Rituelen

Wat ook opvalt bij het observeren van de Nederlandse volksvertegenwoordiging is de afwezigheid van rituelen tijdens gewone vergaderingen: rituelen in de betekenis van handelingen die steeds op een bepaalde, gestandaardiseerde wijze plaatsvinden en een symbolische betekenis hebben. In sommige andere parlementen geschiedt de opening van elke vergadering door middel van een bepaalde ceremonie. De opening van vergaderingen van het Franse parlement, zowel van de *Assemblée nationale* als van de *Sénat*, gaat zelfs gepaard met militair vertoon. Een compagnie van de *Garde républicaine* begroet in vol ornaat, gewapend en wel, onder commando van twee officieren, de voorzitter als deze in de lobby van het parlamentsgebouw verschijnt op weg naar de vergaderzaal. Trommels roffelen.²³

De opening van de werkdag van de Nederlandse Tweede Kamer is van elk gewicht ontdaan. Enige uitzondering: op initiatief van voormalig Kamervoorzitter Kortenhorst (voorzitter van 1948 tot 1963) wordt de voorzitter door de Kamerbewaarder opgehaald en begeleid van zijn of haar werkkamer naar de vergaderzaal.²⁴ De voorzitter zegt: 'Ik open de vergadering' en noemt de datum en eventuele berichten van verhindering. Ceremoniële kenmerken zijn afwezig. Sterker nog, er is helemaal geen aandacht voor. Terwijl de voorzitter de openingswoorden uitspreekt, komen leden nog binnen, tekenen de presentielijst, groeten collega's, houden zich met andere dingen bezig.

Wél zijn er rituelen op speciale momenten. Om de zeven belangrijkste van de Tweede Kamer te noemen: de beëdiging van een nieuw lid; de maidenspeech, het eerste optreden van

een lid tijdens welk betoog hij niet mag worden geïnterrupteerd; het afscheid van een vertrekkend lid, dat een brief schrijft aan zijn achterblijvende collega's; de herdenking bij het overlijden van bepaalde politici en leden van het Koninklijk Huis alsmede de herdenking van bepaalde gebeurtenissen²⁵; de toespraak van de voorzitter aan de vooravond van een reces, meestal in nachtelijke uurtjes uitgesproken; de aanbieding door de minister van Financiën van financiële stukken – in speciale koffertjes²⁶ – op respectievelijk Prinsjesdag en verantwoordingsdag en, ten slotte, de vergadering samen met de Eerste Kamer op Prinsjesdag.

Op dinsdag 13 mei 2008 waren wij getuige van de beëdiging van Ine Aasted Madsen-Van Stiphout (CDA). Iets na drie uur, na afloop van het vragenuur, zei plaatsvervangend voorzitter Jan ten Hoopen: 'Dan is aan de orde de beëdiging van een nieuw Kamerlid.' Daarop gaf hij het woord aan de voorzitter van de commissie voor het onderzoek van de geloofsbrieven, Wim van de Camp. Nadat deze het verslag had voorgelezen besloot de Kamer officieel tot toelating over te gaan. Daarna volgde het korte ritueel. De voorzitter sprak de volgende woorden: 'Mevrouw Aasted Madsen-Van Stiphout is in het gebouw der Kamer aanwezig. Ik verzoek de griffier haar binnen te leiden en de leden verzoek ik te gaan staan.'²⁷ Nadat het aspirant-lid was binnengebracht, las de voorzitter de tekst van de eed voor, zoals opgenomen in de wet van 27 februari 1992 (*Stb.* 120).²⁸ In deze tekst staat onder meer dat het nieuwe lid trouw zweert aan de Koning, aan het Statuut van het Koninkrijk en aan de Grondwet. De voorzitter: 'Wat is daarop uw antwoord?' Aasted Madsen hield twee vingers gestrekt omhoog en zwoer: 'Zo waarlijk helpe mij God almachtig.' Vervolgens feliciteerde de voorzitter haar, sprak enkele persoonlijke woorden en besloot het geheel met de standaardformulering: 'Ik verzoek u, de presentielijst te tekenen en in ons midden plaats te nemen.' En zich tot de vergadering wendend: 'Na de regeling van werkzaamheden is er gelegenheid tot het feliciteren van mevrouw Aasted Madsen.'

Het kersverse lid gehoorzaamde de voorzitter slechts ten dele. Ze tekende wel de presentielijst, maar ging niet 'in ons midden' zitten. Ze liep naar de uitgang van de zaal alwaar enkele mensen haar uitbundig feliciteerden. De voorzitter was inmiddels alweer met het volgende agendapunt bezig, de regeling van werkzaamheden. Het was niet onze indruk dat hier een speciaal moment had plaatsgevonden. Deze beëdiging ging echt tussen de bedrijven door; we zagen zelfs tijdens de plechtigheid nog leden binnenwandelen. De fractiesecretaris van het CDA gaf desgevraagd ook toe dat hij moeite had gehad de leden van zijn fractie – de fractie van het nieuwe lid! – allemaal van de noodzaak te overtuigen bij de beëdiging aanwezig te zijn. Waarschijnlijk speelde het feit dat Aasted Madsen eerder Kamerlid geweest was een rol alsook het feit dat zij slechts enkele maanden Nicolien van Vroonhoven zou vervangen.²⁹

Helaas waren wij geen getuige van andere rituele momenten, zodat wij daarover geen persoonlijke indrukken kunnen vermelden. Wél vertelde Van Haersma Buma ons vol warmte over de andere rituelen, met name over de initiatie en het afscheid. Hij noemde de maidenspeech echt een 'apart ritueel' en 'een positieve vorm van ontgroening'. Tijdens het eerste optreden van een Kamerlid, dat doorgaans behoorlijk zenuwachtig is, mag hij niet worden geïnterrupteerd en mag hij ook iets persoonlijks zeggen. Familie en vrienden kijken vol spanning toe vanaf de publieke tribune. Direct na afloop van de speech schorst de voorzitter de vergadering waarna de felicitaties volgen en de eigen fractie met bloemen klaarstaat. Als het debat verder gaat, is het gebruikelijk dat de eerste spreker iets vriendelijks zegt over degene die zojuist de maidenspeech heeft gehouden. De initiatie is voltooid. Ook het afscheid

noemde Van Haersma Buma 'heel apart'. Degene die vertrekt schrijft een persoonlijk getinte brief waaruit de voorzitter tijdens het officiële afscheid in de Kamer passages voorleest. Helaas ontbreekt meestal de tijd om het gehele epistel voor te lezen, maar voor de geïnteresseerden wordt de brief ter inzage neergelegd.³⁰

Streng debatregels

Wat direct opvalt als men het parlement in bedrijf gadeslaat, zijn de vele regels waaraan de Kamerleden gehouden zijn, regels waarvan trouwens niet steeds onmiddellijk duidelijk is waarvoor ze dienen. Zo zagen wij op dinsdag 15 april, tijdens de regeling van werkzaamheden, het lid Marianne Langkamp (SP) achter elkaar twee korte vragen stellen waarbij zij zich tussen de vragen door verplaatste. Na het stellen van de eerste vraag (ze wilde weten waar het antwoord van het kabinet bleef op een vraag die zij een flink aantal weken eerder had gesteld) kwam zij vanachter de interruptiemicrofoon vandaan en snelde naar het spreekgestoelte, twintig meter verderop, voor de andere vraag (aanvraag van een spoeddebat).

De Tweede Kamer heeft de vele procedures, regels en voorschriften die haar leden en haar staf regarderen, vastgelegd in verschillende boekwerken. Ten eerste in het *Reglement van Orde*, bestaande uit 155 artikelen die bindend zijn voor de leden. Ten tweede in de *Praktische mededelingen. Van aanwezigheid tot zitting*, een boekje in ringband, honderd bladzijden dik, dat speciaal is bedoeld voor nieuwe leden. Het laat de nieuwkomers kennismaken met het vak van volksvertegenwoordiger, in al zijn facetten. En ten derde in het 'Handboek Griffier', een vuistdik pakket procedures en wetenswaardigheden, speciaal bedoeld voor de medewerkers van de Dienst Commissie Ondersteuning en de griffie.³¹ Overigens hebben we het hier dan alleen nog maar over de geschreven regels; er zijn daarenboven immers ook nog vele ongeschreven regels. Zo staat nergens waarom alleen de fractieleiders het woord voeren bij de algemene beschouwingen. En waar staat dat de interruptiemicrofoon voor meer doeleinden is bestemd dan voor interrupties alleen?

Het duurt, zo verzekerden Kamerleden ons, minstens een jaar om enigszins in de gaten te hebben hoe alles werkt, maar het duurt misschien wel een volle termijn van vier jaar om de status van volleerd parlementariër te bereiken. En dan nog: een Kamerlid vertrouwde ons toe dat hij zelfs na zes jaar niet op het gewenste moment het juiste begrip paraat had. Tijdens een debat werd bedoeld Kamerlid kwaad omdat hij zich persoonlijk aangevallen voelde. Hij wilde daarom het woord vragen voor 'een persoonlijk feit' (artikel 56 van het *Reglement van Orde*) maar kwam niet op het gewenste woord; hij vroeg toen maar om een spoeddebat. Ook maakten wij mee dat Kamerleden elkaar op de regels wezen. Zo legde Jan Marijnissen de voorzitter de regel uit 'Als de Kamer zwijgt, dan stemt zij toe', naar aanleiding van een verzoek van Alexander Pechtold om een brief van de minister-president. De voorzitter wilde tegen de gewoonte in een nadrukkelijke uitspraak over dit voorstel vragen aan de Kamer.³²

We noemen hier enkele van de meest in het oog springende debatregels - geschreven dan wel ongeschreven. Een Kamerlid mag alleen staande en voor een microfoon spreken; dat geldt overigens ook voor een bewindspersoon. Een Kamerlid mag de hem toegekende spreektijd niet overschrijden. Hij mag niet meer dan drie keer achter elkaar interrumpen en hij mag geen zaken in het debat brengen die de persoon van zijn tegenstander betreffen. Evenmin mag hij van het aan de orde zijnde onderwerp afdwalen. Hij mag een motie pas in de tweede termijn indienen. Hij mag uitsluitend spreken als hem daartoe uitdrukkelijk toestemming

wordt verleend door de voorzitter. En hij mag – dat is de meest opvallende regel – uitsluitend via de voorzitter spreken. Hij mag zich dus niet rechtstreeks richten tot degene tot wie hij spreekt.³³

Het is de taak van de voorzitter de orde van het debat te bewaren en in te grijpen als regels worden overtreden. Het was opvallend hoe druk de voorzitter het hiermee had. Zowel voorzitter Gerdi Verbeet als ondervoorzitters Jan ten Hoopen en Agnes Kant, die wij tijdens onze observatiedagen in actie zagen, moesten leden veelvuldig terechtwijzen. Kamerleden riepen dingen vanaf hun zitplaatsen, maakten te veel lawaai, begonnen bij de regeling van werkzaamheden tóch over inhoudelijke zaken te praten terwijl slechts de agendabepaling aan de orde was, ze spraken te lang en, ten slotte, ze interrumpeerden te vaak. Vooral de interrupties gaven aanleiding tot veel botsingen tussen de voorzitter en de leden. In het vuur van een debat wilden Kamerleden dikwijls nóg iets vragen, nog iets verduidelijkt zien of zij waren gewoon ontevreden over het (ontwijkende) antwoord van de minister. Dikwijls begon de voorzitter door middel van lichaamstaal – nee schudden, een vies gezicht trekken, afwerende gebaren – duidelijk te maken dat de beurt echt voorbij was. Daarna volgden de waarschuwingen met woorden: ‘Nee (...) dit is al vijf keer uitgewisseld.’ ‘Mevrouw (...), u herhaalt uzelf een beetje.’ ‘Ik vind het vervelend om te doen [interruptie weigeren], maar ik heb het vier keer non-verbaal aangegeven.’ ‘Nee nee, we houden ons hier met zijn allen aan de regels!’ Soms staken Kamerleden hun ongenoegen over een besluit van de voorzitter niet onder stoelen of banken. ‘U bent niet eerlijk! De ene keer wordt een debat meteen toegewezen, en op een ander moment weer niet.’ ‘Over uw oordeel zouden wij ook een heel debat kunnen voeren.’ ‘Nou, dat is nogal evenwichtig [die woordverdeling van u]’. ‘Voorzitter, ik wil een antwoord van de premier, niet van u!’³⁴

Ook had de voorzitter steevast een zware kluit aan het bewaken van de tijd. Op gewone vergaderdagen was dit al het geval, maar echt erg werd het op dagen waarop het ‘kerstregime’ heerste. Dit regime wordt ingesteld als de agenda dreigt over te lopen. Bij elk onderwerp wordt de spreektijd dan drastisch ingeperkt. Wij waren er getuige van op de laatste dag voor het zomerreces van 2008. Er stonden 29 vao’s (Verslag Algemeen Overleg) op de agenda. Afsproken werd dat de Kamerleden de teksten van hun moties alleen maar mochten voorlezen, niet toelichten. En de ministers mochten daarop op hun beurt slechts met één argument reageren. Wat wij zagen was een absurd toneel: achter elkaar draafden leden naar het spreekgestoelte om een motie op te dreunen. Bodes schoten vliegensvlug heen en weer tussen kopieerapparaat en aanwezigen om de moties te vermenigvuldigen en uit te delen. Ruimte voor discussie was er nauwelijks, interrupties werden niet toegestaan. In vak K vond een permanente stoelendans plaats van wisselende bewindslieden. ‘Tsja, langer kon ik het niet maken’ grijnsde een minister in het voorbijgaan tegen ons. Hij was precies één minuut in actie geweest. Een collega-minister kon minder om de situatie lachen. ‘En daar heb ik dan twee uur op zitten wachten ...’ In korte tijd werden er zeker zestig moties doorheen gejaast. Een Kamerlid noemde zichzelf tegenover ons ‘knuppel van dienst’: één van elke fractie moest naar al die moties luisteren en het fractiestandpunt kenbaar maken als dat nodig mocht zijn.

Indien Kamerleden niet via de voorzitter spraken maar zich rechtstreeks richtten tot degene met wie ze debatteerden, hetgeen nogal eens gebeurde, dan greep de voorzitter niet altijd in. Liet zij of hij deze overtreding passeren, dan was het opvallend dat niet zelden de zakelijke toon vrij spoedig verdween en emoties ruim baan kregen in het debat. Zo omzeilde Mark Rutte tijdens het verantwoordingsdebat op 22 mei de voorzitter en wendde zich recht-

streeks tot Pieter van Geel: 'Mijnheer Van Geel, (...) U zou zich moeten schamen voor (...)!' en vice versa: 'Weet u, mijnheer Rutte, u zou zich moeten schamen voor (...)'. En wat later commandeerde de ene kemphaan de ander: 'Het lijkt me voor iedereen beter als u nu gaat zitten.'

Opvallend, ten slotte, was dat tijdens de vergaderingen die wij observeerden nooit werd ingegrepen naar aanleiding van taalgebruik. Op basis van artikel 58 van het Reglement van Orde heeft de voorzitter de bevoegdheid een lid te vermanen dat 'beledigende uitdrukkingen' gebruikt. Toch hoorden wij uitspraken waarbij wij wel even met de ogen knipperden zoals: 'klinkklare onzin', 'buitengewoon ongeloofwaardig', 'slappe houding', 'wij zijn op onze pik getrapt', 'dit soort flauwekul', 'corrupt boevennest', 'knettergekke Vogelaarwijken' en 'het wouterbosvirus, dat is draaikonterij'.³⁵ Maar er was één Kamerlid dat wel protesteerde. De nestor, Bas van der Vlies, sprak openlijk zijn afkeuring uit over het zijns inziens 'grof en ondermaats taalgebruik'. Volgens hem kwam daardoor 'de waardigheid van het debat (...) onder druk te staan'.³⁶

De sfeer

Gezeten in de grote zaal, hebben wij ons met enige regelmaat afgevraagd wat voor sfeer er nu eigenlijk hing in de Kamer. Die sfeer was, niet zo verwonderlijk natuurlijk, niet steeds dezelfde. Het hing sterk af van hetgeen er gaande was op het moment van overpeinzing. Uiteindelijk kwamen we, ter typering, uit op een gelaagde sfeer, bestaande uit drie lagen. Enigszins versimpeld en gechargeerd zouden wij die willen benoemen met de termen: gewijd, gezellig en gemeen. Nu eens overheerste de ene, dan weer de andere laag. Om met de eerste te beginnen: meteen al vanaf het moment dat men de plenaire zaal betreedt, realiseert men zich een speciale ruimte binnen te gaan. Het is een ruimte vol betekenis ('hier gebeurt het!') en vol van bijna voelbare voorschriften; iedereen die zich er bevindt, kent dan ook letterlijk en figuurlijk zijn plaats: bodes, griffiers, stenografen, leden, bewindspersonen, ambtenaren en fotografen. Iedereen zit goed in zijn rol. Dat wij er als onderzoekers eigenlijk geen plaats hadden, is ons dan ook, niet zo verwonderlijk, meerdere malen duidelijk te verstaan gegeven.³⁷

Daarnaast heerste er ook een sfeer van gezelligheid en welhaast overdreven kameraadschappelijkheid. Wat het laatste betreft: Kamerleden begroeten elkaar in de zaal vaak allerhartelijkst. Houden elkaars hand vast, geven schouderklopjes, kijken elkaar stralend aan. Voorzitter Verbeet zal er zeker het hare toe bijdragen de goede sfeer te bevorderen. Een voorbeeld. Op donderdagochtend 24 april was een spoeddebat over bezuinigingen in de zorgsector vrij stekelig begonnen. Femke Halsema, die iets later binnenkwam, kreeg meteen de vraag of ze wilde interrumperen. Daarop zei Halsema: 'Goedemorgen voorzitter! Ik doe even een tandje minder, zo heel vroeg.' Daarop zei de voorzitter, instemmend kijkend: 'Goedemorgen!' Toen kort daarna Jan de Vries het woord kreeg, begon hij aldus: 'Voorzitter. Goedemorgen.' De voorzitter reageerde onmiddellijk: 'Goedemorgen!' En De Vries weer: 'Dat is een mooie traditie, mevrouw de voorzitter, om elkaar goedemorgen te zeggen.' Toen even later Jet Bussemaker het woord kreeg, zei de voorzitter: 'En dan is nu het woord aan de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, mevrouw Bussemaker. Ook voor haar: een welgemeend goedemorgen!' Opvallend was verder dat Verbeet zichzelf niet alleen met zoveel woorden een moederrol toedichtte³⁸, maar dat zij ook werkelijk dikwijls een moederlijke

manier van voorzitten liet zien.³⁹ En wat, ten slotte, ook bijdroeg aan de gezellige sfeer waren de – met enige regelmaat – vanuit de bankjes geroepen goedmoedige grapjes; voorzitters vonden dat altijd prima.

Ten slotte de derde laag – de gemene. ‘En daar zit je dan mee in een coalitie!’ siste een keer een tot de PVDA-gelederen behorend persoon vlak bij ons. En even later: ‘Wat een rotgeintje; een teringstreek van hier tot aan de overkant.’ Hij was zojuist tot de ontdekking gekomen dat het CDA een onverwachte kans om te scoren niet zou laten lopen. De fractie had ontdekt dat zij een bepaalde motie, waarvoor eigenlijk een Kamermeerderheid bestond, zou kunnen tegenhouden door een hoofdelijke stemming aan te vragen.⁴⁰ Het SP-vak was opvallend leeg en dat zou bij de stemming bepalend kunnen zijn. Dat bleek even later ook het geval. Het linkervak was *not amused*. Op momenten waarop de deelnemers aan het debat als kempfanen tegenover elkaar kwamen te staan, kon de gevoelstemperatuur snel oplopen in de Kamer en bleef er weinig over van de knusheid van kort daarvoor.

Eén groot ritueel?

In december 2002 noemde demissionair minister Hilbrand Nawijn het werk in de Kamer ‘één groot ritueel’. Hij gebruikte het woord ritueel niet in de hierboven genoemde betekenis (zich op een bepaalde wijze steeds herhalend, symbolisch geladen en betekenisvol gedrag) maar in die daaraan bijna tegenovergestelde betekenis van zich herhalende, opgeblazen *zinloze* bezigheden. De uitspraak deed veel stof opwaaien. Nawijn moest zich ervoor komen verantwoorden in de Kamer en de SP diende een motie van wantrouwen in (die overigens werd verworpen). Hoe deze uitspraak van Nawijn te beoordelen? Het was natuurlijk een grove belediging van de volksvertegenwoordiging, maar had hij ook werkelijk helemaal ongelijk?

Oppervlakkig beschouwd, valt er namelijk wel wat te zeggen voor Nawijns woorden. Wij hebben toch ook werkelijk meermalen gedacht: waar gaat dit over? Bijvoorbeeld als het hierboven beschreven ‘kerstregime’ heerste en de agenda in een moordend tempo werd afgewerkt; van een serieus debat kon dan geen sprake zijn, laat staan van enige reflectie. Of wanneer het zoveelste spoeddebat werd aangevraagd naar aanleiding van een op het eerste gezicht onbenullig mediabericht. Bovendien wordt Nawijns uitspraak geschraagd door het feit dat Kamerdebatten dikwijls geen ‘echte’ debatten zijn. Kamerleden hebben hun bijdragen voorbereid en lezen die voor; ze reageren niet of nauwelijks op eerdere sprekers en brengen dikwijls weinig verrassende standpunten voor het voetlicht. Het is, zo bezien, dan ook niet verwonderlijk dat sprekers niet kunnen rekenen op de volle aandacht in de zaal. In de Kamer worden min of meer onwrikbare standpunten geëtaleerd. Vanzelfsprekend steunen coalitiefracties elkaar waar mogelijk en wordt de oppositie nooit moe te verwoorden waarom het hoog tijd is voor een ander beleid. En wat ten slotte ook nog eens bijdraagt aan dat hele idee van een ritueel is het simpele feit dat al het Kamerwerk is ingebed in vaste regels, gebruiken en tradities. Op dinsdagmiddag is er altijd om precies twee uur het vragenuur, elk debat is opgesplitst in zogeheten ‘termijnen’, een motie wordt altijd op dezelfde manier geformuleerd enzovoort.

Maar het punt is dat het voor de oppervlakkige beschouwer lastig is het kaf van het koren te scheiden. In de veelheid van vragen, moties, VAO’s en spoeddebatten, is het moeilijk de echt belangrijke momenten op te sporen. Wanneer komt het eropaan? Een snel gedane toezegging van een minister, een aangenomen motie temidden van vele andere moties – in potentie

kunnen alle toezeggingen, voornemens en besluiten verreikende gevolgen hebben, zowel politiek als maatschappelijk. Men moet inhoudelijk goed op de hoogte zijn van een bepaald ‘dossier’ én van de politieke verhoudingen om te kunnen vaststellen of een bepaald parlementair debat plus afwikkeling wel of niet relevant was. Waren het alleen maar rondjes voor de publieke tribune (overigens ook niet van belang gespeend op de langere termijn) of ging het om een politiek of inhoudelijk spannend moment? Kortom, op het eerste gezicht is Nawijns kwalificatie van hetgeen er plaatsvindt in de Kamer begrijpelijk, maar per saldo schiet ze danig te kort.

Conclusie: feest van de democratie?

In het voorjaar van 2008 zaten wij een negental dagen in de grote vergaderzaal van de Tweede Kamer om ons met eigen ogen een beeld te vormen van de voor de huidige volksvertegenwoordiging kenmerkende symbolen, rituelen, tradities en gebruiken. Uiteraard in het volle besef dat de geringe onderzoekstijd ons zou nopen tot de nodige voorzichtigheid bij het noteren van observaties en het trekken van conclusies. Ons viel in de eerste plaats op hoe weinig ‘uiterlijk vertoon’ er is in de Nederlandse volksvertegenwoordiging. Symbolen zijn er nauwelijks en *grandeur* ontbreekt nagenoeg geheel. Vergaderingen worden zonder enig ceremonieel geopend, een kledingcode is er niet en in de zaal zijn verwijzingen naar de Nederlandse natie afwezig. Alleen de Kamerbewaarder en de Kamerbodes stralen, met hun traditionele kleding en versierselen, een bijzondere waardigheid uit. Het ritueel van de beëdiging verliep sober en ‘tussen de bedrijven door’.

In de tweede plaats viel ons de strakke regie bij de debatten op alsmede het speciale karakter ervan. De Kamerleden hebben zich te houden aan een enorme hoeveelheid regels indien zij actief meedoen aan vergaderingen. De Kamervoorzitter, de spil van elk debat – formeel richten de parlementariërs het woord zelfs uitsluitend tot hem – heeft de handen vol aan het bewaken van de orde, de regels en de tijd. Griffiers en bodes staan hem of haar daarin bij. De regels lijken er voornamelijk op gericht het debat zakelijk en voorspoedig te laten verlopen: emoties worden getemperd, tijdsoverschrijdingen met kracht bestreden. Daarnaast was het karakter van Kamerdebatten opmerkelijk: zelden zagen wij ‘echte’ debatten. Kamerleden die meededen lazen hun uitgeschreven bijdragen voor, reageerden nauwelijks op eerdere sprekers en veranderden tijdens het debat zelden of nooit van standpunt. Een matig oplettende zaal was het logische gevolg. Slechts de interrupties brachten enig leven in de brouwerij. Dat levert een al lang bestaand dilemma op. Velen verlangen naar een levendiger debatacultuur, maar de regels van het evenzeer gewenste zakelijke debat verzetten zich daartegen.

Zo gezien, viert de Nederlandse democratie haar dagelijks bestaan niet bepaald uitbundig; in het hart van de democratie valt er weinig feestelijks te beleven. Plaatsen wij deze constatering in haar parlementair-historische context, dan is het niet moeilijk om te laten zien dat de huidige parlementaire cultuur wortelt in een lange traditie. De historicus Remieg Aerts toonde vorig jaar aan dat het Nederlandse parlement zich, in tegenstelling tot parlementen in omliggende landen, nooit heeft ontwikkeld tot een herkenbaar symbool van de eenheidsstaat. Dientengevolge werd het ook nooit aangekleed met symbolen van nationale eenheid.⁴¹ Trouwens, soberheid qua uiterlijk is een eigenschap die Nederlanders niet vreemd is (‘Doe maar gewoon’). En Henk te Velde laat in het openingsartikel van dit jaarboek zien

dat een nuchtere, zakelijke stijl van debatteren waarbij niet het ontroeren maar het overtuigen voorop staat, al in de negentiende eeuw de norm was in het Nederlandse parlement. Het spreken via de voorzitter bijvoorbeeld, om de directheid uit de discussie te halen, stamt uit deze tijd.

Maar er is meer. De regels en gebruiken die wij observeerden zijn er niet alleen om vergaderingen te reguleren. Zij maken ook het functioneren van die typisch Nederlandse democratie mogelijk waarbij aan alle deelnemende partijen, hoe klein ook, de mogelijkheden worden geboden om volop mee te doen en zich in te zetten voor de eigen idealen en overtuigingen. Waarbij, met andere woorden, respect voor 'minderheden' de gewoonste zaak van de wereld is – en dat is toch eigenlijk een heel feestelijke gedachte.

Noten

- 1 Wij danken de voorzitter en de griffier van de Tweede Kamer, mevrouw G.A. Verbeet en mevrouw J.E. Biesheuvel-Vermeijden, voor hun medewerking aan het onderzoek. Wij danken de heer S.J. Oostlander, hoofd Bureau Onderzoek en Rijksuitgaven, voor de gastvrije ontvangst in de Kamer en de enthousiaste ondersteuning.
- 2 In mei 1960 werd de lijst overgebracht van de Ridderzaal naar de ingang van de Tweede Kamer. De lijst is losbladig omdat hij nog wel eens wordt aangepast. De benedictinessen van de Onze Lieve Vrouwe Abdij te Oosterhout hebben de namen gekalligrafeerd.
- 3 < <http://www.minfin.nl/nl/onderwerpen,begroting/begroting-en-prinsjesdag/prinsjesdag.html> >. Geraadpleegd op 10 juli 2008. Overigens passen lang niet alle stukken in het koffertje, alleen de Miljoenennota en enkele andere begrotingsstukken zitten erin.
- 4 Thijs van Leeuwen e.a., *Pracht en praal op Prinsjesdag* (Zaltbommel 1998) p. 142.
- 5 Zie bijvoorbeeld: Emma Crewe en Marion G. Müller (red.), *Rituals in parliaments. Political, anthropological and historical perspectives on Europe and the United States* (Frankfurt am Main 2006).
- 6 Emma Crewe, *Lords of parliament. Manners, rituals and politics* (Manchester 2005).
- 7 Daarnaast hebben we de heer S. van Haersma Buma en de heer A. Treure geïnterviewd (Den Haag, 25 juni 2008), respectievelijk secretaris van de CDA-fractie en hoofd Bodedienst en Postzaken, alsmede alle geschreven regels de orde van de Tweede Kamer betreffende bestudeerd: het *Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, < http://www.tweedekamer.nl/over_de_tweede_kamer/reglement_van_orde/index.jsp >, versie 3 juni 2008; de *Praktische mededelingen voor de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, editie 16, volledig herziene uitgave, 22 november 2006 (een publicatie alleen bedoeld voor intern gebruik, 102 blz.) en het Handboek Griffier (niet gepubliceerde procedures en wetenswaardigheden, getikt op A4-formaat, ongeveer 350 blz., eveneens alleen voor intern gebruik, versie december 2005). Volgens Van Haersma Buma zijn er ook nog op papier gestelde huisregels, bijvoorbeeld een die bepaalt dat op Prinsjesdag vrouwen in de plenaire zaal worden geacht hun hoeden niet meer op te hebben als de minister van Financiën het koffertje aanbiedt.
- 8 Zie *Praktische mededelingen*, p. 88, welke loges er zijn in de Kamer.
- 9 Voor meer informatie over het Kamergebouw zie de bijdrage van Teun Lagas en die van Carla Hoetink en Erie Tanja in dit *Jaarboek*.
- 10 De serie schilderijen in olieverf, van de hand van Rudi van de Wint, bestaat uit tien delen en heeft als titel 'het oog'.

- 11 Kees Klop, 'De overheid mag zich wel wat meer verbeelden' in: Kees Klop (red.), *Verbeelding van de macht. Ethiek en esthetiek in architectuur, ornamentiek en kunst in overheidsgebouwen* (Nijmegen 1999) p. 114.
- 12 Het betreft hier de Statenvertaling, de Nieuwe Bijbelvertaling (2004) en de elfde druk van de Koran (2004), in 1989 vertaald door Fred Leemhuis. Deze koran is op 1 juni 2005 door de Tweede Kamer aangekocht voor het voorzittersrostrum, aldus de titelpagina. De aanleiding voor de aanschaf vormden vragen van verschillende Kamerleden en van bezoekers. De keuze voor deze vertaling kwam tot stand na zorgvuldig beraad. Met dank aan de heren F.W. Weisglas en W.H. de Beaufort, oud-voorzitter en oud-griffier van de Tweede Kamer.
- 13 Vroeger reisden de bodes van de Staten-Generaal door alle provincies om post rond te brengen, nu bezorgen zij onder andere spoedpost in het pand. Door de bodebus waren zij vroeger gevrijwaard van tol. < http://www.tweedekamer.nl/over_de_tweede_kamer/ogranogram/drempelvrij_organogram.jsp >. Geraadpleegd op 5 juni 2008.
- 14 Interview Treure, Den Haag, 25 juni 2008.
- 15 Staatsrechtelijk gezien hebben ministers en staatssecretarissen niet de status van 'gast'. De Kamer kan hen immers verplichten naar de Kamer te komen.
- 16 Ook niet achter de regeringstafel, zoals de Kamervoorzitter streng liet weten tijdens de begrotingsbehandeling van Buitenlandse Zaken: 'Vak K staat niet voor vak Koekjes!', *HTK* 2007-2008, p. 20-1394. Pepermintjes en dropjes worden in de vergaderzaal echter oogluikend toegestaan.
- 17 Zie de richtlijnen voor het maken van opnamen in de gebouwen van de Tweede Kamer: <http://www.tweedekamer.nl/images/Richtlijnen%20voor%20het%20maken%20van%20opnamen_tcm118-159920.pdf>.
- 18 Gesprek met Kamervoorzitter Verbeet, Den Haag, 3 juli 2008.
- 19 Vrijwel elke vraag begint met: 'Mevrouw de voorzitter! Ik las in de krant van ...' of: 'Ik hoorde op de radio ...' of: 'Ik zag op tv in het programma van ...' Het Pvv-Tweede-Kamerlid Fleur Agema onthulde in het tv-programma Knevel & Van den Brink op 19 aug. 2008 dat ze op zaterdag om 05.30 uur opstaat om alle kranten te halen en door te spitten en direct haar Kamervragen in te sturen opdat zij de eerste is.
- 20 Zie bijv. Gerard Visscher, 'De spiegel van het dagelijks gebeuren. Een eeuw vragenrecht in de Tweede Kamer', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2006. De waan van de dag* (Amsterdam 2006) p. 96.
- 21 Tijdens het vragenuur op dinsdag 15 april 2008, om 14.45 uur, zaten van de circa 55 aanwezige Kamerleden circa zes leden te luisteren. Ongeveer een half uur later, tijdens de regeling van werkzaamheden, vroeg de voorzitter aan Agnes Kant, die op het spreekgestoelte stond, een uitleg omtrent een bepaalde verzekering waarover Kant sprak omdat ze wilde 'dat iedereen begrijpt waar dit over gaat'. De voorzitter keek de vergaderzaal in en moest toen vaststellen dat niemand oplette. Dat deed haar besluiten de uitleg van Kant niet af te wachten en alleen nog te zeggen: 'Iedereen mee eens, aldus besloten.'
- 22 En niet alleen op ons. Met het toenemen van het lawaai, neemt ook het aantal telefoontjes toe van tv-kijkers die zich storen aan het gedrag; zie: Carla van Baalen en Willem Breedveld, 'Het Nederlandse parlement op het erepodium. Interview met Frans Weisglas over democratische idealen', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2004. Het democratisch ideaal* (Den Haag 2004) p. 127.
- 23 Bernard Moreau, 'The political meanings of military rituals in the French National Assembly', in: Crewe en Müller (red.), *Rituals in Parliaments*, p. 69-70.

- 24 Kortenhorst voerde in 1954 niet alleen de begeleiding door de griffier in, hij liet ook de Kamerbewaarder de binnenkomst aankondigen met een luid: 'De voorzitter!', waarop alle aanwezigen moesten gaan staan. Kortenhorst begroette de Kamerleden met een korte hoofdknik, ging zitten en opende de vergadering. Anne Bos, Johan van Merriënboer en Jacco Pekelder, 'Het parlement aan het werk', in: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 5, *Het kabinet-Drees III (1952-1956). Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001) p. 63-64.
- 25 Voor herdenkingen bestaan geen strikte regels, in ieder geval houdt de voorzitter een toespraak die de leden staand beluisteren. Voor het sneuvelen van Nederlandse militairen bij een missie in het buitenland geldt sinds 23 januari 2008 een apart protocol. Alle leden gaan staan, vervolgens meldt de voorzitter het overlijden van de militair(en). Na het betuigen van respect, het uiten van gevoelens van deelneming en het in acht nemen van een stilte wordt de vergadering voor enkele ogenblikken geschorst. Informatie van S. Oostlander, 22 april 2008.
- 26 Op de buitenkant van het ene koffertje staat gegraveerd: 'Derde dinsdag in september' en op de buitenkant van het andere: 'Derde woensdag in mei'.
- 27 De laatste zinsnede, waarin de voorzitter de leden vroeg te gaan staan, is niet opgenomen in het officiële verslag. *HTK 2007-2008*, p. 82-5796.
- 28 Het aspirant-Kamerlid kan kiezen of hij de eed wil afleggen (trouw zweren aan Koning, Statuut en Grondwet) of de gelofte (trouw beloven aan idem).
- 29 De beëdiging van Farshad Bashir op 15 januari 2008 was bijvoorbeeld feestelijker. De vergadering werd direct erna geschorst voor de felicitaties. Bashir was het jongste Kamerlid ooit en zijn beëdiging trok daarom veel media-aandacht. Anne Bos volgde deze beëdiging rechtstreeks via internet.
- 30 Interview Van Haersma Buma, Den Haag, 25 juni 2008.
- 31 Zie noot 7.
- 32 Observatiedag TK, 15 april 2008. *HTK 2007-2008*, p. 76-5302.
- 33 Deze regel is uniek voor de parlementaire vergadercultuur. Al in 1850 voerden de liberalen de regel in om een zakelijke en onpersoonlijke discussie te bevorderen. Zie de bijdrage van Carla Hoetink en Erie Tanja in dit *Jaarboek*.
- 34 Observatiedagen 15, 17 en 24 april en 13 en 22 mei 2008.
- 35 Observatiedagen 17 april en 22 mei 2008.
- 36 Op 22 mei 2008.
- 37 Indien de Kamerbewaarder per ongeluk niet op de hoogte was gebracht van onze aanwezigheid. Was dat wel het geval, dan waren de bodes heel hartelijk. Een Kamerbode bijvoorbeeld op 24 april: 'Mag ik u beiden namens de Tweede Kamer iets te drinken aanbieden?' Koffie graag. 'Gewone? Espresso? Cappuccino? Latte?' Een keer kregen we zelfs koekjes bij de koffie – tegen de regels in!
- 38 Verbeet deed wat zij noemde: een 'moederlijk voorstel' (15 april 2008).
- 39 'Ach, mevrouw Van Gennip', toen ze het genoemde Kamerlid bijna vergat en sussend tegenover een boze Krista van Velzen: 'Nou ... nou ... nou' (24 april 2008).
- 40 Doorgaans geschiedt het stemmen per fractie. Op basis van de presentielijst weet de griffie hoeveel leden er van elke fractie aanwezig zijn. Het zogeheten 'pairen' is niet ongebruikelijk in de Kamer; de sp-fractie doet daaraan niet mee.
- 41 Remieg Aerts, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007. De moeizame worsteling met de nationale identiteit* (Amsterdam 2007) p. 25.